

ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ СЛЕД ПРОМЕНИТЕ ОТ 1989 Г. (КРАТЪК ОБЗОР)

Коста Костов

Министерство на образованието и науката

Резюме. В статията са представени основните стъпки на институционализирането на гражданското образование в българското училище след 1989 г. В навечерието на публичното обсъждане на учебните програми по гражданско образование целта на тази статия е преди всичко да подреди и систематизира стъпките и процесите, довели до тяхното създаване. Може да се проследи и известна концептуализация, но тя отстъпва на по-задан план и ще бъде обект на следваща статия.

Keywords: civil education; Bulgarian school

Гражданското образование в българското училище има своята дълга история – още през 1892 г. е въведен учебен предмет „Гражданско учение“. Тук обаче ще съсредоточа своето внимание върху един значително по-кратък период.

След 1944 г. се осъществява висока степен на идеологизация на гражданското образование, която е и конституционно закрепена. Затова след 1989 г. една от първите задачи в образованието е деидеологизацията най-вече на учебните предмети, свързани с обществените науки. Променят се учебни програми и е премахнат учебният предмет *обществознание* (до началото на 80-те години наричан *основи на комунизма*), като неговото място се заема от учебния предмет философия. Трябва да се отбележи, че тази замяна не е била лека и е трябвало да преодолее редица страхове. Всички учители са изучавали философия (като задължителен учебен предмет във висшите училища), но тя е била свързвана преди всичко с т.нар. марксизъм-ленинизъм, т.е. над нея е тегнало подозрението за свръхидеологизация. Връщането на философията в училищното образование се дължи на редица фактори – учебни предмети, като *логика*, *психология*, *етика* (включени след това в цикъл „Философия“), вече са се появили в училищното образование и са спечели-

ли доверие. През 1988 г. стартира и олимпиадата по философия, а критериите за оценяване на учениците в нея са свързани с критическото и творческото мислене. Друг важен фактор са установените сравнително свободни отношения в специалността „Философия“ на СУ „Св. Климент Охридски“, които вероятно са и причината за това, че много от водачите на българското дисидентство са философи, а в началото на прехода, когато се решава и визията за характера на училищното образование, министър на образованието е философът Николай Василев. Съхраняването на философията ще хвърли своето отражение върху процесите на въвеждането на гражданското образование.

Задачата за деидеологизация може да бъде решена със закон и през 1991 година се приема Законът за народната просвета. Това е закон, който няма изрично обособени принципи и цели. Принципите са разпръснати и някои от тях са заложили още от 1991 г., като чл. 5 „Образованието е светско“, а други са добавени по-късно (най-вече през 1998 г.) и в тях вече има насоченост към гражданското общество. Необособяването на принципи и цели едва ли е случайно – в обществото все още няма съгласие за тях. Много силно е и подозрението към гражданското образование: дали то няма да се окаже един нов научен комунизъм? Усилията в новите учебни програми по обществените науки (а и не само в тях) са насочени преди всичко към запълване на големите информационни дупки. Предлага се насищане със знания, които преди това са били забранени или скрити. Това надценяване на знанията не е характерно само за нашата страна. Вдъхновен от промените, големият полски дисидент Адам Михник казва пред Ралф Дарендорф: „Когато осъзнахме, че сме били роби, разбрахме, че сме станали граждани“. Диагнозата, която Дарендорф дава на тези думи в книгата си „Размисли върху революцията в Европа“ (1990), е следната: „Вълнуващи думи, но отнасящи се по-скоро за граждани по душа, отколкото за граждани в реалния свят“.

Същевременно страхът от нова идеологизация отпраща махалото в другата крайност – училището отказва да дава ценностна ориентация (да възпитава). Затова и в началото на 90-те години за гражданското образование като че ли няма място. Процесите на деполитизация и стремежът да не се допускат политически пристрастия, доведоха до почти пълно ограничаване на възможностите в училищата да се говори за политическото. За разлика от Федерална република Германия, в която след 1945 г. политическото образование се мислеше като разковниче за задвижването на немското общество по пътя на демокрацията, в българското училище не се поставяше за цел постигането на политическа грамотност, а ако се правеха опити в тази насока, то те лесно се дискредитираха като политически пристрастия. Липсата на ценностни ориентири и на политическа грамотност доведе до голям дефицит на доверие към държавните институции, както и към самото гражданско общество. Далеч съм от идеята, че образованието е в основата на загубата на доверието, но то има

своя дял. Условието в края 90-те не са като тези в края на 40-те години на ХХ век. Днес става все по-безсмислено следването на принципа „Учим не за училището, а за живота“, тъй като училището вече не може да бъде отделено от живота (от неговата динамика и глобализация), и това би следвало да се съобразява при формирането на образователните политики.

И така през 90-те години в българското общество като че ли протичат два паралелни процеса, които имат отношение към гражданското образование. Единият е свързан със сравнително широката подкрепа на евроатлантическия избор на страната (ЕС, НАТО), а другият – с нарастващото недоверие към политическите структури и механизми на съвременната (либералната) демокрация. Прословутият израз „Обичам страната си, но не и държавата“ е може би един от най-ярките изрази на тази тенденция. В края на 90-те години вече е ясно, че училището не може да остане пасивно. Поставя се въпросът за една по-цялостна ангажираност с гражданските процеси, която да засяга всички класове, а не само гимназиалните (там вече предмети като *въведение във философия на правото* са прокарали първите стъпки).

През 2000 г. бяха създадени държавни образователни изисквания (стандарты) по гражданско образование, които станаха част от *Наредба № 2 за учебното съдържание*. Решението е гражданското образование да се изучава интегрирано във всички етапи на училищното образование. Не може да се каже, че при приемането на тези държавни изисквания се е състоял широк обществен дебат, инициран от държавата. По-скоро той се водеше в академичните среди и от ангажирани с гражданското образование представители на неправителствения сектор. В стандартите гражданското образование се разглежда като интердисциплинарен елемент на задължителната общообразователна подготовка в училище. Водеща роля за неговото осъществяване се очаква да имат предметите от културнообразователната област „Обществени науки и гражданско образование“. Приносът на останалите учебни предмети се вижда преди всичко в прилагането на основните принципи на гражданското образование (плюрализъм и толерантност, зачитане на човешкото достойнство, творческо и критическо мислене...). Като главна цел на гражданското образование се определя развитието и утвърждаването на младия човек като гражданин, който е автономна и свободна личност, която владее механизми за конструктивно социално участие и промяна. Наред с приемането на стандарти по гражданско образование за I – XII клас в Министерството на образованието и науката се предприемат и други стъпки, насочени към по-голямото присъствие на гражданското образование. Променят се наименованията на някои учебни предмети: към биологията се добавя здравно образование, към химията – опазване на околната среда, а към географията – икономика. В началния етап се създава учебният предмет *човек и общество*, чието наименование ясно ориентира към гражданското образование. Такъв по същество е

и новият интегративен учебен предмет *свят и личност*, който започва да се изучава в XII клас от учебната 2002/2003 година.

Почти всички оценки (вкл. и от външни наблюдатели) на държавните образователни изисквания за гражданско образование са положителни. Те са направени с разбиране на съвременните тенденции в гражданското образование. Същевременно тези оценки са значително по-различни, когато се оценяват не нормативните актове, а работата на терен с учениците. Откъде идва това разминаване в оценките и защо моделът за гражданско образование от 2000 година не се смята за много успешен?

Тук ще се опитам да шрихирам основните проблеми и пречки пред реализацията на този модел. Ще започна с това, че не беше създаден инструментариум за включването и прилагането на държавните образователни изисквания по гражданско образование в учебните програми по различните учебни предмети. Като резултат стандартите останаха с пожелателен характер и с абстрактно звучене. Реално измерване на интегрираните очаквани резултати (компетентности като комплекс от знания, умения и нагласи) по гражданско образование така и не се случи – тук изключвам включването ни в проведените изследвания по ICCS през 2009 и през 2016 г. В тази връзка е и моята оценка, че учебната програма по *свят и личност* се основава твърде много на (не)изучаваното в другите учебни предмети и така извън нейния обхват остават класически за гражданското образование проблеми. Като първа непосредствена задача на обучението по *свят и личност* е посочено изискването „да се прехвърлят мостове към достигнатото от учениците по гражданско образование по другите учебни предмети“. В тази връзка е и заложената в методическите препоръки позиция, че „обучението по *свят и личност* не е разпределено в уроци, които се преподават от учителите...“. Проблемът на една такава позиция е, че много трудно може да се даде единен фокус на гражданското образование. То остава твърде неопределено, а неяснотата на неговия обхват допълнително затруднява прилагането му в училище. Интегрираният подход изисква по-целенасочени усилия за неговото ефективно осъществяване. Учителите и неангажираните с гражданското образование научни общности възприеха трудно неговото включване. Смяната на наименованията на учебните предмети не доведе до истински съдържателни промени. Така например учебният предмет *човек и общество* се оказа строго разпределен между *история* и *география* (по един срок) с почти никакви намеци за интегриране. В него трудно се откриват и човекът, и обществото. Българското училищно образование е с ясно изразена предметна насоченост и затова здравното образование и опазването на околната среда си останаха не много желани придатъци. Недостатъчно проактивната политика за интегриране на гражданското образование (наред с неподготвеността на училищната общност) прави трудно осъществими някои от целите, заложените в *Наредба № 2*

за учебното съдържание. Стандартът за учебно съдържание по гражданско образование не стана ориентир за съдържанието на зрелостния изпит по обществени науки и гражданско образование, тъй като такъв изпит така и не се създаде. Не се осъществи и допълнителната квалификация на учителите по *свят и личност* – тя стартира само в 2 – 3 града и бяха обучени едва около 200 учители.

Независимо от проблемите въвеждането на гражданското образование води до много положителни промени в училищното образование. Може да се каже, че учебният предмет *свят и личност* има значителен принос за утвърждаването на проектите и проектното мислене в училище. През 2003 г. се провежда първият конкурс за учители с добри педагогически практики по гражданско образование. До 2013 г. се провеждат 6 издания, в които е видно, че се включват учители от всички културнообразователни области. Изводът е, че гражданското образование може успешно да се интегрира във всички учебни предмети, но това не се случва повсеместно, а по-скоро е изолирано явление и дело на малцина учители и директори на училища.

През 2006 г. стартира национално състезание по гражданско образование за ученици от I – XII клас, което от следващата година преминава в национална олимпиада. Като приложения на регламента на олимпиадата са създадени карти за оценяване на знания, умения и нагласи при разработване на проект и за оценяване на писмена аргументация на гражданска позиция по казус.

Допълнителен стимул на такива дейности дава и приетата от Народното събрание *Национална програма за развитие на училищното образование (2006 – 2015 г.)*. Програмата е основана на разбирането, че главна цел в образователната система е детето (ученикът) и всички други идеи трябва се осмислят през призмата на тази ценност. Един от основните констатирани проблеми, който има пряко отношение към гражданското образование, е, че „практически отсъстват възможности за гражданско участие и контрол върху управленските решения“. В програмата може да се открие разбирането за необходимостта от промяна на училищната среда. Ако средата не е гражданска и не предразполага към гражданско участие, то часовете по гражданско образование ще останат чужди на цялостния образователен процес. От друга страна, самото гражданско образование може да бъде добър механизъм и средство за промяна на визията за образование и за училищна среда. Във връзка с реализирането на националната програма започва работата по създаването на нов закон за предучилищното и училищното образование, която продължава близо 10 години. Значимостта на гражданското образование се препотвърждава и в рамките на Европейския съюз с приетата през декември 2006 г. Европейска референтна рамка за ключовите компетентности за учене през целия живот. Социалните и гражданските компетентности са сред осемте ключови компетентности.

Преди да премина към следващата стъпка на институционализацията на гражданското образование чрез Закона за предучилищното и училищното образование, ще направя кратко обобщение.

В периода 2000 – 2015 г. безспорно се осъществяват промени, свързани с въвеждането на гражданското образование, но те не се осъществяват с очакваните темпове и резултати. Училищната среда се демократизира много бавно, като недостатъчно се поощрява участието на учениците в решаването на училищните, местните и националните проблеми. Недоверието в институциите е голямо в цялото ни общество. Гражданско образование се осъществява преди всичко в извънкласни форми (само за олимпиадата по гражданско образование всяка година се обучават около 50 групи), като голяма част от тях са инициирани от неправителствения сектор и са свързани с проекти, насочени към образование за развитие, глобално образование т.н. Във формалното образование най-голямо значение имат учебните предмети *свят и личност* и *етика и право*. Същевременно липсата на единен фокус на гражданското образование води до това, че спектърът на отнасянията към него става необозрим. С течение на времето все по-ясно изпъква необходимостта от по-голяма целенасоченост. В олимпиадата по гражданско образование възникват дискусии за това какво е отношението на един бизнес проект или на едно изследване на средновековната ни история към гражданското образование.

В последните години натискът за повече гражданско образование се засилва. (Тук няма специално да посочвам заслугите на гражданския сектор – академична общност, НПО, синдикати..., тъй като целта на статията е насочена преди всичко към възприетото от МОН, т.е. към институционализацията.) Липсата на основни граждански компетентности възпрепятства цялостния образователен процес. Очевидно е например, че само с психологическа подкрепа няма да се постигне успех в овладяването на агресията в училище. Проблемът е по-скоро на ценностно ниво и се изискват адекватни намеси за неговото решаване. В търсенето на решения се засилва и натискът за патриотично възпитание. На всичките тези тенденции трябваше да отговори приетият през 2015 г. *Закон за предучилищното и училищното образование* (ЗПУО).

Принципите и целите на предучилищното и училищното образование, заложени в ЗПУО, са обвързани с ценностите на гражданското образование. Образованието е дефинирано като процес, който включва обучение, възпитание и социализация. В Закона се легализират и формите на ученическото самоуправление. Новият подход на ЗПУО към гражданското образование може да се обобщи в следните две направления.

– Първо, поставя се акцент върху демократизирането на училищната среда и по-голямата гражданска ангажираност на членовете на училищната общност. В съответствие със Закона се създава стандарт, който да определя

институционалните политики за подкрепа на гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование. Двете основни цели на Наредба № 13 от 21.09.2016 г. са изграждането на автономна и активна личност и функционирането на всяка образователна институция като автономна, активна и саморазвиваща се общност. Наред с рамковите изисквания за резултатите от обучението по гражданско, здравно, екологично и интеркултурно образование се включват и рамкови изисквания за създаване и функциониране на ученически съвети.

– Второ, запазва се приоритетът на интегрираното включване на гражданското образование (чрез ориентиране на учебните програми по всички учебни предмети към ключовите компетентности, сред които са социалните и гражданските), но се създава и учебен предмет *гражданско образование*, който ще се изучава в XI и XII клас.

Какви са проблемите и възможностите? Препятствията, които трябва да се преодолеят за успешната реализация на промените и по-качественото навлизане на гражданското образование, не са много по-различни от тези в периода 2000 – 2015 г. Отново има предпоставки интегрирането на гражданското образование да не бъде пълноценно. Към момента не е ясно как ще се проследява отнасянето на учебните програми към ключовите компетентности, както и тяхното оценяване. *Наредба № 13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование* е преди всичко с пожелателен характер. Тя дава възможност, но не може да гарантира изучаването на гражданско образование (напр. в разширената и допълнителната подготовка). Гарантирани часове, насочени към гражданското образование, има в часа на класа, но тук отново се проявява една стара слабост – разсейване на разбирането за гражданско образование – то се мисли и през патриотично възпитание, и военно обучение, и защита на родината. Последните не са естествено и задължително свързани с гражданското образование. Обвързването им изисква една добра подготвеност и компетентност на учителите в гражданската сфера, което е предизвикателство. Например в последното международно изследване на гражданското образование (ICCS) 60% от българските ученици определят като много важно за поведението на добрия гражданин да изучава историята на страната си, при средно 38% за ICCS. Същевременно с 10% е по-малък броят на българските ученици, които смятат за много важно следенето на политическите събития (19% спрямо 29%) и уважението към представителите на правителството (25% спрямо 35%). Още по-голяма е разликата относно приемането за много важно на изискването винаги да се спазват законите (42% спрямо 59%).

Що се отнася до възможностите – някои вече са реализирани. Учебната програма по *човек и общество* (особено тази за IV клас) е значително повече ориентирана към гражданското образование. За това свидетелстват и забе-

лежките на някои учители, свикнали да работят със стария вид програми с ясно разпределение между *история* и *география*.

Учебните програми по гражданско образование са с по-ясен профил от тази по *свят и личност*, макар и да следват близки по съдържание стандарти. Появяват се ключови за гражданското образование теми и понятия, като солидарност, представителна демокрация, преференциален вот... През септември 2017 г. на научна конференция, посветена на гражданското образование и гражданското общество, проф. Христо Тодоров представи три типа гражданско образование. Първият е насочен към възпитание на лоялен гражданин (патриотизъм), вторият – към възпитание в дух на лоялност към демократичната държава и нейните институции, а третият – към възпитание в автономия и със самото това – в демокрация. Усилията при създаването на учебните програми по гражданско образование бяха насочени към този трети модел. Развиването на рефлексивно критическо мислене ще подготви учениците сами да преценяват относно доброто обществено устройство, но активното участие в неговото определяне е възможно само в такава форма на управление, която сама може да критикува и усъвършенства себе си. Няколко години след промените от 1989 г. в едно свое интервю Жак Делор твърди, че гражданите все повече ще осъзнават, че индивидът е също така социално същество и образованието трябва да участва в реконструкцията на социалната тъкан. Затова от съществено значение е доверието в институциите, които са част от тази социална тъкан. Първо, доверието трябва да се изгради в самата училищна общност. Изграждането и развитието на гражданска среда в училище е основна задача на цитираната Наредба № 13. Ако няма гражданска среда в училище, и най-добре проведените часове по гражданско образование (ако въобще са възможни в негражданска среда) няма да направят учениците – по думите на Дарендорф – реални граждани. Ако средата подтиква към конформизъм и/или ценностен релативизъм, то учениците ще се нуждаят от подкрепа за промяна на своето поведение. Няма да е достатъчно задължението на училищата да включват в своите стратегии институционални политики за подкрепа на гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование. Необходимо е тези политики да бъдат поощрявани и чрез съответната проактивност на Министерството на образованието и науката и неговите регионални структури. Още повече в тази посока има натиск както от други институции (министерства, общини), така и от неправителствения сектор.

Накрая ще споделя своето виждане, че към настоящия момент би било добре основният акцент да е насочен към образованието в прогимназиалния етап. В този много важен за развитието на учениците етап няма нито интегриран учебен предмет, насочен основно към гражданското образование (какъвто е *човек и общество* в началния етап), нито самостоятелен учебен предмет, както е в средното образование. Учениците в тази възраст не изучават и учеб-

ни предмети, насочени предимно към тяхното поведение, каквито са *етика* и *психология*. Всичко това води до необходимостта от политики, които да гарантират в по-голяма степен досега на учениците до гражданско образование, включително в извънкласни и извънучилищни дейности.

CIVIL EDUCATION IN THE BULGARIAN SCHOOL AFTER 1989 (SHORT SUMMARY)

Abstract. The article presents the main steps of the institutionalization of the civic education in the Bulgarian school after 1989. On the eve of the public discussion of the curricula in civic education, the purpose of this article is above all to organize and systematize the steps and processes that led to their creation.

✉ **Mr. Kosta Kostov**

Ministry of Education and Science

2A, Knyaz Dondukov Blvd.

1000 Sofia, Bulgaria

E-mail: kosta.kostov@mon.bg